

140 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ДИМИТЪР МИХАЛЧЕВ (1880-1967)

Анотация

Списание *НОТА БЕНЕ* отбелязва 140-годишнината от рождението на Димитър Михалчев (1880-1967), един от най-бележитите български философи, с публикуването на известната рецензия на Джордж Мур в сп. „Майнд“ от 1911 г. Заедно с рецензията, чийто превод е дело на проф. Нина Димитрова, публикуваме и нейната обширна статия върху Михалчев и българското ремкеанство.

Annotation

NOTA BENE journal decided to celebrate the 140-th Anniversary of the birth of Dimitar Michaltchew (1880-1967), one of the most distinguished Bulgarian philosophers, by publishing George Moore's famous review in *Mind* from 1911. Together with the review, translated by Prof. Nina Dimitrova, we also publish her extensive article on Michaltchew and the Bulgarian Rhemkeanism.

„Философски студии“ на Димитър Михалчев Дж. Е. Мур {1}

Тази книга разглежда повече или по-малко пълно огромен брой различни въпроси и аз не мога да направя нещо повече от това, да посоча едно или две положения, върху които авторът като че ли най-силно акцентира. Той оформя своя материал в по-голямата част като атака срещу това, което смята, че са най-главните особености на позицията, наречена „телеологичен критицизъм“ (особено във формата, поддържана от Рикерт); критикува тези главни особености една по една и се опитва да посочи най-важните отношения, в които те са взаимосвързани. Почти в началото помещава и един дълъг *Excursus*, в който критикува основните позиции на „емпириокритицизма“ – главно Авенариус и Мах; по-нататък следва обширна глава, в която се опитва да обясни собствения си отговор на въпроса в какво се състои познанието (*das Erkennen*); накрая завършва със серия от приложения, в които излага собствените си възгледи, свързани с това, което е казал преди.

Една от главните му цели, както сочи подзаглавието, е да атакува това, което той нарича „психологизъм“. Представителите на „телеологичния критицизъм“, на емпириокритицизма, а също и Хусерл и Майнонг (въпреки факта, че техните възгледи са твърде различни от възгледите на тези две школи) са виновни за основната грешка на „психологизма“ според това схващане. А тази основна грешка (която според него е споделяна от огромен брой философи) се състои, доколкото разбирам, в предположението, че „даденото“ не може да „съществува“ (*bestehen*) независимо от съзнанието, а също и обратно – че „съществуващото“ независимо от съзнанието не може да бъде „дадено“. Г-н Михалчев смята, че различни философи, чрез комбиниране на това основно положение с различни възгледи върху други положения, са били доведени до множество различни грешки, главните от които той се опитва да изложи. От друга страна, истината според неговото гледище е: 1) „даденото“ изцяло може, както често става, да „съществува“ независимо от съзнанието; и 2) абсолютно всичко, което „съществува“ независимо от съзнанието, непременно трябва да бъде „дадено“. Според него признаването на тези две истини е от огромно значение за философията.

Но какво точно има предвид той с фразата „съществуващо независимо от съзнанието“ и с думата „дадено“? Явно твърде много зависи от отговорите на тези два

въпроса. И що се отнася до първия от тях, склонен съм да мисля, че невинаги има предвид точно това, което може би иска да изрази. Доколкото мога да разбера, той самият не смята, че абсолютно всичко може да съществува независимо от *всички* съзнания. Той само особено ясно подчертава, че това, което е „дадено“ на едно отделно съзнание (моето например), може да съществува независимо от *това съзнание*, на което е „дадено“, и специално, че което е „дадено“ на нас, хората, много често съществува независимо от *нас*. Но той изглежда мисли, че трябва да допуснем съществуването на едно нечовешко съзнание, на което всичко, съществуващо независимо от нас, е винаги „дадено“ по всяко време, когато не е „дадено“ на нас (с. 555). Оттук следва, че това, което той смята за грешка, и то основната, на „психологизма“, не е, че всяко „дадено“ е зависимо от някакво съзнание, а е само възгледът, че „даденото“ на едно отделно съзнание е винаги зависимо от *това отделно съзнание*. И смятам, че е много важно да запомним това, когато разглеждаме значението, което придава на думата „дадено“.

Колкото до тази дума, признавам, че не съм съвсем сигурен какъв смисъл ѝ придава той. Като се има предвид колко често я употребява и какво изключително значение придава на понятието, което смята да изрази с нея (каквото и да е то), забележително е, като помисли човек, колко малко усилия полага той да обясни точното му значение. Струва ми се все пак, че каквото и значение да придава на думата, едното от двете му основни твърдения трябва да е погрешно. Защото, както видяхме, основно негово твърдение бе, че много философи поддържат или предполагат „даденото“ на едно отделно съзнание да не може никога да съществува независимо от това отделно съзнание. И ако приемем това твърдение за вярно, ще трябва да разбираме думата „дадено“ в сравнително тесен смисъл, който, мисля, е и най-естественият ѝ, а именно – „*непосредствено* дадено“ или „*директно* познато“. Но тогава, ако разбираме думата в този смисъл, то другото му основно твърдение, че всичко, което съществува независимо от нас, ни е винаги „дадено“, е очевидно безнадеждно невярно. Възможно ли е да се твърди, че всичко, което познаваме или знаем изобщо, ни е *непосредствено* известно? Това е едната страна на дилемата, пред която изглежда е поставен г-н Михалчев, и аз съм склонен да мисля, че това е гледната точка, която той всъщност приема, т.е. че той наистина поддържа крайно парадоксалния възглед, че всичко, което познаваме или знаем изобщо, е *непосредствено* познано от нас. В такъв случай може само да се каже, че той не привежда никакви аргументи, които и в най-малка степен да подкрепят този възглед. Но има един пасаж, като че ли подсказващ каква може да бъде все пак другата страна на дилемата, която той би приел – тъй като на с. 536 казва, че под „дадено“ не разбира нищо друго, освен „Gegenstand meiner Betrachtung, meiner sinnvollen Beschäftigung“. Ако той наистина има това предвид, тогава неговото твърдение, че всичко, което познавам или зная, трябва да ми бъде „дадено“, може, предполагам, да бъде прието; наистина, то не ми изглежда нещо повече от тавтология. Но тогава другото негово твърдение, че много философи поддържат или предполагат противоположното, става отчайващо невярно. Защото едва ли някога са смятали или предполагали, че абсолютно нищо от това, което мога да тълкувам смислово, не може да съществува независимо от мен? Без съмнение, често се е смятало, че абсолютно нищо не може да съществува независимо от *съзнанието*. Но тогава, както видяхме, като че ли самият г-н Михалчев е на мнение, че този възглед не е погрешен. И независимо твърди ли той това, или не, безспорно той наистина смята много философи за виновни за поддържането на схващането, че „даденото“ *на мен* не може да съществува независимо от *мен*.

Друга главна цел на атаката на г-н Михалчев изглежда е разликата, която много философи правят между „валидност“ (Gültigkeit) и действителност (Wirklichkeit, Sein, Realität, Existenz). Самият той отстоява парадоксалния възглед, че нищо, с изключение на изречението (Satz, под което той разбира просто една формация от думи, различна от

това, което е изразено чрез тях), не може с право да се нарече „вярно“ или „невярно“; но това е сравнително маловажно положение. Важна е неговата гледна точка по въпроса в какво се състои разликата между „вярното“ и „невярното“ изречение. В това отношение той упорито отстоява, че дадено изречение е „вярно“ само и единствено ако изразява нещо действително (Wirkliches), а той предполага, че това се отрича от онези, които правят обичайната разлика между „валидност“ и „действителност“. Наистина, *буквално* това е така, тъй като въпросните философи несъмнено смятат, че изречението може да бъде „вярно“, стига да изразява нещо „валидно“, и че има смисъл в това, „валидното“ да не е „действително“ (Wirkliches) и да не „съществува“. Но дали спорът е нещо повече от словесен, определено зависи, разбира се, от отговора на въпроса какъв смисъл се влага в думата „действително“, а тук отново ми се струва, че г-н Михалчев не е изяснил точно какво има предвид; той като че ли не осъзнава, че думата може да бъде двусмислена. Така той често твърди, че да се каже: „Такъв и такъв е действително (ist wirklich) случаят“ и ако, казвайки, че вярното изречение трябва винаги да изразява нещо действително, има предвид не друго, а че това, което изречението изразява, трябва „действително“ да бъде случаят, той несъмнено е прав. Но тогава, ако това е всичко, което той има предвид, то не се отрича от онези, които разграничават „валидност“ от „действителност“; ако това е, което има предвид, тогава под „действителност“ той разбира точно същото, което те разбират под „валидност“. Но аз съм склонен да мисля, че това не е всичко, което той има предвид; склонен съм да мисля как той предполага, че когато казваме „Такъв и такъв е *действително* случаят“, употребяваме думата „действително“ точно в същия смисъл, както когато казваме, че Юлий Цезар е *действителна* личност. Или, той предполага, че всяко „вярно“ изречение трябва да изразява нещо съществуващо – в смисъла, в който определени неща и личности съществуват в определено време, а не в друго. Ако това е, което той има предвид, тогава, без съмнение, разликата между него и онези философи, които различават „валидност“ от „действителност“, е повече от чисто езикова: онези философи наистина смятат, че което е „валидно“, не е „действително“ в смисъла, в който са „действителни“ вещи и личности. Но тогава, ако това е, което той има предвид, можем да се усъним дали е прав, а той фактически не привежда аргументи, които дори и в най-малка степен да подкрепят неговото становище.

Не смятам, че разработките му на другите положения, с които се занимава, са по-успешни от разработките на тези две.

Превод Нина Димитрова

Бележки:

{1} G. E. Moore. Philosophische Studien: Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Von Dimitri Michaltschew. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig: W. Engelmann, 1910. // Mind, Vol. XX, 1911, January, No. 77, pp. 113 – 116. Първият превод на рецензията е публикуван във „Философски преглед“, 1991, № 1, с. 114 – 117.

Българското ремкеанство на световна сцена

Нина Иванова Димитрова

Институт по философия и социология, Българска академия на науките
ninaivdimitrova@abv.bg

The Bulgarian Rhemkeanism on the World Stage

Nina Ivanova Dimitrova

Institute for Philosophy and Sociology, The Bulgarian Academy of Sciences
ninaivdimitrova@abv.bg

Следващите редове са посветени на отзвука, който получава едно от първите значителни български философски съчинения – ранният труд на Димитър Михалчев „*Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus*“ (Leipzig, 1909). В предговора на Йоханес Ремке неговият млад български приятел е наречен *filius ante patrem* (Rehmke 1909: V).

Темата за психологизма е в центъра на тогавашния европейски философски дебат и дебютът на българския философ се намесва активно в актуалното движение за „очистване на гносеологията от психологизма“, както формулира същността му Семьон Франк (Франк 1915: V). За съвременността на избраната тема във „*Philosophische Studien*“ говори и руският *трансцендентален идеалист* и привърженик на „критичния, разумния интуитивизъм“ Борис Яковенко, който в един свой обзор върху немската философска мисъл (става дума за 1910 г.) отбелязва как „Логическият и теоретико-познавателният интерес в съвременната немска философия намират обединението си именно в проблема за *психологизма*“ (Яковенко 1910а: 253), споменавайки и името на Михалчев като ученик на Ремкевата философия на даденото (Яковенко 1910а: 262).

В този текст ни интересува единствено *тогавашният* отзвук, симптоматичен за значимостта на книгата, респ. на философската мисъл у нас по това време. Сам Михалчев споделя за оживлението, настъпило след издаването на книгата му, спомняйки си за това десетилетия по-късно: „Върху тази моя книга се явиха много и то значителни рецензии от видни философски писатели в Германия, Австрия, Швейцария, Русия, Англия, Америка и др., обнародвани в най-видните списания на тия страни...“ (Михалчев 1994: 412). Ще се опитаме да проследим именно споменатите рецензии, доколкото е възможно това на този етап. Настоящият текст, ангажиран с международната популярност на Михалчевия труд, не си поставя за цел да коментира състоятелността на неговите аргументи, както и на многобройните му опоненти. Замисълът е далеч по-скромен – доколкото това е първият опит да се представи Михалчевият дебют в *отразена* светлина, то интересът е насочен единствено към *описанието* на получените за него отзиви, рецензии, позовавания и т. н., с ясното съзнание, че засега дори тази амбиция е неизпълнима докрай.

В един свой очерк върху развоя на философската мисъл у нас, но датиращ трийсетина и повече години след появата на Михалчевия труд, Атанас Илиев причислява това събитие към периода, определен от него като „втори“ – тогава, когато българските философи се „вживяват“ в някоя от чуждите философски системи, която популяризират и лансират у нас, създавайки разнообразието във философския ни живот. Става дума за началото на отминалия век, както и за последвалите Европейската война години, когато започва този етап на твърде интензивен философски градеж у нас. И един от основните факти в него са именно Михалчевите „*Студии*“: „Този етап от философския размисъл у нас започна със завръщането на Д. Михалчев от специализацията му в Германия, гдето той бе школувал в Грайсвалд при Йоханес Ремке. Думата „школувал“ тук не изразява точно отношението на Михалчев към философията на Ремке, защото той бе асимилирал тази философия до пълно идентифициране с нея: тя бе станала негова собствена, бе „кръв и плът“ от неговото същество. При това той я бе динамизирал със своя собствен дух, бе намерил най-прегледния, най-ясен и най-убедителен начин на нейното излагане. Поради това мнозина останаха разочаровани след прочитането на Ремкевите съчинения: оказваше се, че в лекциите на Михалчев има повече живот, по-ясно изразена тръпка на

творческо изживяване. Това бе вече нещо съвсем ново за философския живот в нашата страна и ефектът от него бе неотразим“ (Илиев, 1941).

Естествено е да започнем разказа с *родната* реакция за обсъжданото събитие. Първата реакция, още същата 1909 г., е от страна на Александър Недялков в „Демократически преглед“, който е в значителна степен предпазлив, що се отнася до същината на Михалчевите тези. Предвид на това, че основният труд на Ремке, чиято изпреварваща версия е тази на българския философ, все още не е отпечатан, рецензентът намеква, че би било редно да се поизчака със собствено философския анализ. Вместо това той обръща внимание на стила на изложение на начеващия ремкеанец, в който вижда продължение на вече формирания отпреди негов „почерк“: „... трябва да спомена, че работата на Михалчев страда от всички ония недостатъци, с които се отличават статиите му, писани в „Мисъл“ и „Ново общество“. Авторът е много рязък, смел и по всичко си личи, че е българин. Както на български, така и на немски, почти през 2 или 3 страници, когато говори за някое неприятно нему учение, казва отсечено: „това е безсмислица!“ Тая дума (безсмислица) ще я срещнете, може би, на повече от 50 места. Свойствените на Михалчев груби изрази, каквито той доста охотно употребява на български, намерили са място и в немската му книга. Нашият философ нищо не харесва, щом като не е съгласно с Ремкевите възгледи“ (Недялков 1909: 112). Друг похват, изтъкнат от Недялков и чието потвърждение намираме в цялото последвало творчество на Михалчев, е едностранчивостта в представянето на чуждите възгледи – довеждането им до абсурд, след което те биват с лекота оборени.

Приблизително по едно и също време (1910 – 1911 г.) се появяват другите две български рецензии за коментирания труд на Михалчев. Ще започна представянето с по-кратката, с благодарност за предоставените в нея данни за първоначалния световен отзвук за Михалчевия труд. Става дума за краткия анонс от Григор Василев, публикуван в „Съвременна мисъл“ от 1911 г., който започва по следния начин: „Преди две години Димитър Михалчев, редовен доцент по систематическа философия при Софийския университет от март 1910 год., публикува на немски език първия свой труд под горното заглавие, обръщайки вниманието на учения свят. Само в България книгата на Михалчева остана съвършено неизвестна; нея даже не я отбелязаха нито в ежедневната преса, нито в списанията“ (Василев 1911: 299).

След като представя накратко няколко от важните рецензии за труда на Михалчев – благодарение и на което имаме сведенията за популярността на коментирания труд, Григор Василев отбелязва: „Тоя списък ние бихме могли да продължим. Но той е достатъчен, за да посочим на читателите на „Съвременна мисъл“ приема и оценката в странство на труда на един българин. Ако от „Философските изучавания“ на Михалчев в България едва се намират 4 – 5 екземпляра, това не докосва автора им. Ние имаме всичкото право да считаме тоя неподозиран у нас успех на Михалчева за гордост на младата като нейния представител българска наука“ (Василев 1911: 301).

Отзивът на Григор Василев е прицелен да направи същото, което се опитва да направи и настоящият текст – да акцентира върху факта на международния отзвук за първото голямо съчинение на Михалчев, като обаче не обсъжда неговите тези и постижения. Другият (и единствен!) текст, посветен на „*Philosophische Studien*“, принадлежащ на Иван Георгов, е аналитичен и обстоятелствен. На множеството страници, отпечатани в Годишника на Софийския университет за 1910/1911 г. – и адекватни на обемния Михалчев труд, Георгов запознава българската публика със същност с един доста подробен *конспект* на труда, направен изключително добросъвестно и прецизно. Рецензентът изтъква амбициозността на начинанието на своя млад колега, подчертавайки обстоятелството, че неговото занимание обхваща същност цялата налична философия – коментирана с „рядко остроумие“. Ето точните думи на Георгов:

„В тая своя критика на главните течения на днешната теория на познанието в Германия г. Михалчев показва пълно запознанство с модерната немска философия, дълбоко вникване в най-сериозните проблеми, които вълнуват днес немските мислители, тънко забелязване на недостатъците и слабите страни на възгледите, що разглежда, и рядка критична дарба, която смело проявява спрямо своите противници. Тази решителност и смелост в сразяване на противни нему възгледи, тази самоувереност в правината на неговото гледище увлича постоянно автора дори и в неуместни, по наше мнение, излазки и оценки спрямо възгледите на противниците, които той много пъти третува доста рязко, макар тия противници да принадлежат отчасти и към най-видните представители на днешната немска философска мисъл“ (Георгов 1913: 104).

Както се вижда, Георгов едновременно е и впечатлен от дързостта на Михалчев, от настървеността му да се „разправи“ с *психологизма*, откриван навсякъде в съвременната му философска мисъл, но и настроен скептично към тази прекалена според него критичност, предвид на изначалните си теоретични несъгласия с тезите на Михалчев. Несъгласията си Георгов аргументира достатъчно обстойно, но възможният им коментар е, както бе заявено в началото, извън целите на настоящия текст. Георгов обобщава своя критицизъм по начин, който достатъчно ясно показва разликите в изходните позиции на двамата български философи: „Постави *даденото* в началото на всяка философия, съзнай ясно, че глаголят *има* означава двояко отношение, еднъж, че нещо е присъщо, принадлежно на нещо друго, друг път, че едно нещо притежава друго нещо, – и всички философски мъчнотии изчезват, настава философският рай!“ {1} (Георгов 1913: 111). Към оценката на тези мисли Георгов се позовава и на Борис Яковенко (чийто пространен отзив за Михалчевия труд е отпечатан през 1910 г.), и на Ернст Дюр, на рецензията му във „Frankfurter Zeitung“ от 15.08.1909 г. Иде реч специално за интерпретацията на *действителността* – като винаги съзнавана, винаги дадена на съзнанието, но едновременно с това независима в съществуването си от него. Понеже нямаме възможността да представим отзива на Ернст Дюр, ще се възползваме от цитата, приведен в рецензията на Георгов: „Наистина трябва да се нарече остроумна мисълта, според която дадената нам природна действителност не може заради това да се откъсне от съотношението със съзнанието, понеже тя във всеки момент ни е дадена като нещо, което трае по време, докато там, дето едно съзнание не свързва минало, сегашно и бъдеще в един траен продукт (Dauergebilde), всякога би могла да съществува само сегашност без траене“ (цит. по Георгов 1913: 113).

Критичната реценция на Георгов, както вече бе отбелязано, е доста подробна; тя засяга и тезата на Михалчев за *божественото съзнание* (изоставена по-късно от нашия ремкеанец), но в края заключението гласи, че всички изложени възражения не омаловажават главните достойнства на обсъждания труд, отбелязани и в разнообразните отзиви за него в тогавашната философска книжнина.

С първия чужд отзив – този на Ернст Дюр, нямах възможност да се запозная, но от текстовете на двамата български рецензенти извличаме информацията за препоръката, отправена към немската (и не само) философска публика, да чете и ползва труда на Михалчев – както това е направил Ернст Дюр не само в анонса си във „Frankfurter Zeitung“, но и в последвалите негови обемисти съчинения „Erkenntnistheorie“ и „Grundzüge der Ethik“ (вж. Василев 1911: 300).

От данните, които днес предоставя Мрежата {2}, съдим, че трудът не е бил споменаван мимоходом, просто като поредния факт от актуалния философски живот, но е бил обстойно коментиран – оспорван или напротив, използван за целите на авторовата аргументация. За присъствието на Михалчевия труд в международната философска книжнина говорят както специално посветените на него отзиви, така и позоваванията върху него в трудовете на различни философски знаменитости от времето на появата му.

Един от първите отзиви за книгата на Михалчев написва Уорнър Файт, професор по философия (с ориентация към етика) в Принстън. Файт описва автора на коментирания „Studien“ като български ученик на Ремке, за когото това съчинение представлява опит за разчистване на епистемологичната основа за предстоящия му труд върху обосноваването на етиката. Американският професор отбелязва „свирепата атака“ на Михалчев срещу всички трансцендентални теории на познанието (т. е. всички, при които познанието трансцендира опита), както и че, въпреки „свирепостта“ на полемичния тон, написаното е живо и с много добро чувство за хумор (Fite 1910: 323). Файт посочва, че българинът не само споделя основните идеи на Ремке, но че ги е превърнал в свои собствени, представяйки учението на Ремке в по-ясен и достъпен вид (Fite 1910: 323). Той пояснява, че е рецензирал Ремкевия „*Lehrbuch der allgemainen Psychologie*“ в същото списание преди време, при което се е завързала интересна полемика, но че сега трудът на Михалчев го е стимулирал да прочете Ремке наново – с надеждата, че несправедливостта към майстора би се отразила добре на ученика му. Уорнър Файт бил погледнал по нов начин и на Ремкевия „*Lehrbuch*“: „Намирам ученията на Ремке и Михалчев за природата на съзнанието и за отношението на съзнанието към обекта за твърде значими и важни. Все още не съм в състояние да видя, че тези учения имат каквато и да е необходима връзка с „иманентната“ гледна точка. Срещу тази черта на Михалчевото учение мога само да повтора, по същество, критиката си срещу Ремке. Неговата цел е разсъждението да започне от безпредпоставъчна гледна точка. Но такава гледна точка няма и не може да има, поне що се отнася до нашето човешко мислене“ (Fite 1910: 323).

По-нататък патосът на рецензента е насочен срещу възможността да се гради една безпредпоставъчна философия/теория на познанието – каквато е амбицията на Ремке/Михалчев. Една безпредпоставъчна гледна точка предполагала съвършено и завършено знание за себе си и света. Такава гледна точка обсъжданата теза намира в даденото. Но какво е даденото? Според Файт Михалчев не може да даде отговор на този въпрос, без да изпадне в противоречие със собственото си определение. Защото всяко дадено, което той може да посочи, е вече определено с това посочване. А недаденото изобщо не може да бъде мислено. Така, според Файт, или иманентизмът е разширен до всеобхватност, или пък скрито съдържа в крайна сметка субективизма, толкова люто мразен от философския дебютант. В критиката на Файт се казва: „Според мен той е заблуден още в началото от погрешна логика. Иначе независим в мисленето си, той сякаш е приел традиционното схващане, че структурата на познанието трябва да бъде изградена върху самостоятелна солидна почва. Тогава понятието му за даденото е просто безплоден опит да удовлетвори това хипотетично искане“ (Fite 1910: 327).

Независимо от принципните си несъгласия, авторът подчертава великолепия немски език на младия българин (marvellously fluent and direct), множеството ясни идеи и конструктивни резултати.

Първото голямо съчинение на Михалчев е отбелязано и в едно списание, чийто профил изглежда донякъде странно, съотнесен с проблематиката на книгата – в „*Psychische Studien*“, дискутиращо и специфични *парапсихологически* феномени, изследователят на творчеството на Т. Г. Фехнер, Хуго Вернеке, е предоставил една аналитична рецензия, в която е оспорено придаването от Ремке/Михалчев значение на *даденото*. Както и в останалите случаи, и в тази рецензия е изразено удовлетворение от зрялостта и куража на този философски дебют, чийто автор е представен като *Vorläufer* на същинската поява на застъпването учение (Wernecke 1909: 249).

Психологът и педагогът Марк Лобзиен (Marx Lobsien) е автор на рецензия за Михалчев в „*Zeitschrift für Philosophie*“, XVII, Heft 1 (по данни от статията на Григор Василев) {3}.

В „Literarisches Zentralblatt“ от 1909 г. също се появява един съвсем кратък анонс, подписан с инициалите С. Д. Р., чиято цел е по-скоро да представи Михалчев като *български* ученик на Ремке (вж. С. Д. Р. 1909).

Логично критична (бидейкия самия обект на критика от страна на Михалчев) е рецензията на професора от Хайделбергския университет Емил Ласк. Тя е публикувана в „*Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*“ (1913, Bd. 150). Като цяло, Ласк укорява Михалчев в пълно неразбиране на критикуваната от него понятийна система на Рикерт (вж. Lask 2002: 339).

Обстойни са отзивите за Михалчевия труд, направени и от двама руски „трансценденталисти“ – Сергей Хесен (Гесен) и споменатият Борис Яковенко. И двамата са сред международната колегия на основаното в Санкт Петербург през 1910 г. списание *Логос*, в което лансират тезите си Винделбанд, Рикерт, Емил Ласк и мн. др., т.е. тези, срещу които е насочена критиката на Михалчев. Това обстоятелство обаче не би следвало да ни подвежда относно позициите на двамата рецензенти – поне Яковенко категорично опонира както на *открития*, явния психологизъм (в лицето на Фриз, Вунд, Ердман, Липс, Майнонг, Лотце, Ройс, Бергсон, Лопатин и т. н.), така и на *завоалирания* (Бредли, Коен, Шупе, Рикерт, Хусерл, Ласк... (вж. Яковенко 1911/1912: 83 – 84)).

Рецензията на Хесен е публикувана в авторитетното „*Kantstudien*“ и обобщава четирите главни прицела на Михалчевата критика: това са телеологичният критицизъм (Винделбанд, Рикерт), учението за „чистата логика“ (Болцано, Хусерл), иманентната школа (Шупе) и емпириокритицизмът (Авенариус, Мах). Що се отнася до телеологичния критицизъм, търсенето на скрит солипсизъм в него според Хесен не е нов момент – той напомня за идеите на Николай Лоски, изразени в неговото съчинение върху обосноваването на интуитивизма, 1908 (Hessen 1910: 328).

Едно от основните несъгласия на Хесен е с лансирането в Михалчевия труд на *даденото* и с придаването му на такова изключително значение. Критиката е срещу крайния презентационизъм, какъвто Хесен вижда в тези идеи. Подобно на Георгов, той също оспорва въвеждането на „божествено съзнание“, а също и издиганата от Михалчев претенция за уникалната революционна роля на Ремкевите идеи в историята на световната философия. За разлика от мнозина други, Хесен (също *немски* възпитаник) смята Михалчевия стил за тежък, изложението на текста – изпълнено с повторения, с множество цитати и имена, които бавят четенето; малко било интересното и полезното, което си заслужавало да се прочете в тази книга (Hessen 1910: 330). Може би следва да се отбележи, че рецензията на Хесен е преобладаващо критична и негативна.

Още по-обстойна (с обем на самостоятелно изследване) е рецензията на съотечественика и съмишленика на Хесен, Борис Яковенко. Той започва изложението си с твърдението, че книгата на Михалчев има симптоматично значение (Яковенко 1910б: 93). Симптоматичното авторът вижда в това, че като принципен противник на психологизма бива лансирано от младия български философ течение, което само е проникнато от психологизъм (и дори е още по-психологистично в сравнение с „телеологическия критицизъм“ {4}). Оттук е направено заключението, че проблемът за психологизма скоро ще стане „боеви проблем на цялата философия“ (Яковенко 1910б: 93). Като обявява проведената от Михалчев критика на психологизма за принципно правилна, Яковенко го укорява за това, че тя е направена твърде разхвърляно, нервно и несистематично, както и че поднесенят текст е твърде обемен – той би спечелил, ако е бил пет пъти по-кратък, но за сметка на по-прецизните формулировки. В сравнение с рецензията на Хесен, изследването на Яковенко е по-балансирано – то пунктуално проследява линията на разсъждения у Михалчев (главно в критиката му на Рикерт), изтъква съгласията си с него – когато ги има, предава обективно и синтетично съдържанието на рецензирания труд. Общият момент, както и у останалите критици, е

„разнищването“ на изходното положение за *дадеността на даденото* и на придаденото му изключително значение за обосноваването на философията (като *основна наука*). Отново атакувана е и идеята за *божественото съзнание*. Яковенко отсъжда, че: „Основната философска наука на автора е нова мистериология на факта и дадеността – и в тази си роля тя съвсем не е нова. С една дума, дадеността изобщо и изхождането от нея не унищожават дуализма, от една страна, тъй като собственият на дадеността само бива отмислян, а и не отсъства принципно и не освобождава, от друга страна, от психологизма, тъй като дадеността изобщо е само отвличане от „дадената“ даденост на ето този собствител-субект, а не принципно независимост от него. Тук никак не помага и божественото съзнание, така напомнящо за Рикертското „съзнание изобщо“, за „родовото съзнание“ на Шупе и пр.“ (Яковенко 1910б: 105).

Към края на студията си Яковенко заключава, че предлаганото от автора на „*Philosophische Studien*“ е открай докрай *философия на факта*, т. е. философия на това, за което не може да се философства – при положение, че фактът е взет в неговата непредзветост, и че то е забъркана и сложна теория, изискваща най-щателна критика. Вместо да очисти полето на философията от остатъците на психологизма (и тук е отново потвърдена принципната основателност на Михалчевата амбиция), българският философ го е наситил докрай с психологизъм, издигайки за критерий на критериите *здравия разум* (вж. Яковенко 1910б: 107).

В първия брой на подновения през 1991 г. „Философски преглед“, в чест на неговия основател и главен редактор, бе публикувана рецензията за „*Philosophische Studien*“, изготвена от Джордж Мур и отпечатана в през 1911 г. в „Mind“. Тази е вероятно най-коментиранията чужда рецензия за книгата – Михалчев специално я обговаря в писан по друг повод свой текст (вж. Михалчев 1994: 412 – 413; вж. също и Milkov 2000). Както и в повечето останали чужди мнения, и тук интригата се заплита около *даденото* – Мур сумира тезата на Михалчев по следния начин: атакуваният психологизъм се състои в представата, че *даденото* на едно отделно съзнание е винаги зависимо от *това отделно съзнание* (вж. Мур 1991: 115). Същевременно не остава неотбелязано Михалчевото допускане за едно нечовешко съзнание, на което всичко, съществуващо независимо от нас, е *дадено* винаги и по всяко време, когато не е *дадено* на нас (вж. Мур 1991: 115). Изобщо, централното понятие в лансираната философия остава неясно за Мур, както и неубедителността на атаката на българския философ срещу множеството съвременни нему изопачавания на разликата между *действителност* и *валидност*. Може би си струва да приведем Михалчевия коментар на тази рецензия, доколкото разполагаме само с тази „дуплика“ на неговите опоненти. След като пояснява, че и по двата главни пункта в рецензията на Мур няма да спори, той продължава: „Искам обаче да отбележа нещо *странно* в неговата критична бележка, особено във връзка с онова, за което говорихме надълго и нашироко. В моята немска книга, която той обсъжда, има няколко обстойни глави, в които се занимавам най-подробно с учението за същността на познанието и с естеството на общото. На тия места Мур не е могъл да не забележи *приликата* между това, което развивам там, и учението за непосредното съзнаване на нещата, което той в по-късни писания така енергично защитава. За мен е досъщ неясно, защо той се спира на отбелязаните две тези, а избягва да спомене нещо за това, което би било за нас тъй важно и интересно“ (Михалчев 1994: 413).

Това обаче правят други – приликата на Михалчевото учение за непосредното съзнаване на нещата с множество други тогавашни теории на познанието – с тази на Шупе, на Липс, със своята собствена (особено) отбелязва Николай Лоски в своя текст върху трансформацията на понятието за съзнание в съвременната епистемология (вж. Lossky 1913: 245).

(И тук едно малко отклонение – ето как Николай Лоски си спомня за приписването му от Михалчев влияние от Ремке: „През 1913 г., струва ми се {5}, в Петербург бе българският философ Димитър Михалчев, написал през 1909 г. книгата „Philosophische Studien“. В беседата му с мен явно се прокрадваше убеждението му, че моят интуитивизъм не е нищо повече от видоизменение на теорията на Ремке и че аз съм написал своя [труд] „Обосноваването на интуитивизма“ под влиянието на Ремке. По времето, когато обмислях и пишех „Обосноваването на интуитивизма“, убеждението ми във възможността от непосредствено съзерцание на външния свят бе свързано с философията на Шелинг, Хегел, а книгата на Ремке взех в ръце едва тогава, когато писах главата за предшествениците на интуитивизма, пък и прочетох от нея само няколко страници...“ (Лосский 1968: 127)).

Подобни съзвучия посочва в отзива си за Михалчевите „Studien“, част от един общ преглед на развитието на немската философия през 1909 г., и Оскар Евалд. Любопитното е, че той е един от пряко засегнатите от критиката на Михалчев. Като представя конкретния статут на дебата *логицизъм – психологизъм*, Евалд изтъква общото между различните противници на психологизма, били те неокантианци, неохегелци, неохегелианци, неофритианци или пък изхождащи от една *Gegenstandstheorie*, което той намира в единната интерпретация на понятието за истина, в признаването на логическото за абсолютна, извънвремева, самообосноваваща се ценност, чиято валидност е независима от нейната реализация и от психичното ѝ изражение. На този фон толкова по-шокиращ изглеждал неотдавнашният опит да бъдат оборени противниците на логицизма със собствените им оръжия и средства, и да бъдат заклеймени те въз основа на принципа, отнесен по-горе към психологистите (Ewald 1910: 497). Става въпрос за опита, предприет от Михалчев, разбира се.

Михалчев е представен като ученик на Ремке (националната му принадлежност не е дискутирана), но рецензентът смята, че заострената полемичност не ще да е изцяло мотивирана от това ученичество. Според Евалд аотирианият труд заслужавал да бъде прочетен заради съдържанието се в него насока на мислене, още повече, че авторът му бил даровит и проникателен. Приведените аргументи обаче са сметнати за несъстоятелни, като отново акцентът е върху изходната точка на предложения тип философиране – *даденото*. Евалд възразява срещу теоретичната възможност всичко да е *дадено* – доколкото Михалчев възразявал срещу представата нещо да е дадено само „символично“ (вж. Ewald 1910: 499). След познатите аргументи срещу *дадеността на даденото* и философската му експлоатация от Ремке (и тук вече се твърди, че Михалчев плътно следва Ремке) Евалд отбелязва, че рецензирианият „труд не би пострадал, ако атаката му срещу Рикерт, Хусерл и Евалд бе по-малко агресивна“ (Ewald 1910: 499).

С това описание завършваме първото засега представяне на приема на Михалчевия труд в световната (както стана ясно, не само европейската) философия. Изложението бе опит да представи външната страна на търсената фактология (която също предстои да бъде допълвана), с надеждата то да провокира и същински философски размисъл по темата, включващ и задължителните теоретични пристрастия.

Бележки

{1} В оценката на Атанас Илиев: „Ив. Георгов бе изтъкнал със свойствената си разсъдливост, че Михалчев опростява някои от основните философски въпроси, че заобикаля, без да разреши, известни философски затруднения, които са „спъни-камъкът“ на съвременната философия...“ (Илиев 1941).

{2} Михалчевият труд присъства например в *Psychological Index: an Annual Bibliography of Psychology and Cognitive Subjects* (Internet Archive); *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* на Rudolf Eisler, 1910; *Archiv für Geschichte der Philosophie*. Walter de Gruyter&Co, 1910; *Bibliographie der deutschen*

Rezensionen: mit Einschluss von Referaten und Selbstanzeigen, Bd. 11, Hrsg. Felix Dietrich, 1910; в книгата на Arnold Ruge. Die Philosophie der Gegenwart, 1910; на Richard Strehlow. Der Wahrheitsbegriff, 1914; в прегледа на Oskar Ewald. German Philosophy in 1909. // *The Philosophical Review*, vol. 18, № 5; в Encyclopedia of Philosophical Sciences (Vol. 1 – Logic), London, 1913; в съвременния труд на Martin Kush. The Sociological Deconstruction of Philosophical Facts – The Case of Psychologism. // *Science Studies*, 2, 1991; Martin Kush. *Psychologism. A Case Study of Philosophical Knowledge*. Routledge, London, 1995; Mattias Rath. Der Psychologismustreit in der deutschen Philosophie. Karl Alber Verlag, 1994, Milkov, N. G. E. Moore and the Greiswald Objectives on the Given and the Beginning of the Analytical Philosophy. // *Axiomates*, vol. 14, № 4; Цацов, Д.; Гурова, Л. *Дебатът психологизъм – антипсихологизъм*, София: „Богиянна“, 1999 и др.

{3} Днес има данни за отзиви за Михалчевия труд и в първия брой на току-що започналото да излиза „Rivista di filosofia“ (1909), орган на „Società filosofica italiana“, както и в „Review of Theology and Philosophy“ (акцентиращо именно върху прегледи, анонси, отзиви, рецензии и пр.), 1909, vol. 4.

{4} Подобно на Михалчев, Яковенко самият също е автор на специално посветено на критиката на теорията на познанието у Рикерт (Б. Яковенко. К критике теории познания Риккерта. // *Вопросы философии и психологии*, 1908, кн. 93).

{5} Всъщност през 1911 г.

References:

C. D. P. 1909, Michaltschew, Dimitri. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. // *Literarisches Zentralblatt*, № 47.

Ewald, O. 1910, German Philosophy in 1909. // *The Philosophical Review*, № 5.

Fite, W. 1910, D. Michaltchew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. // *The Philosophical Review*, vol. 19.

Frank, S. 1915, Predmet znania, Sankt Peterburg.

Georgov, I. 1913, Dimitri Michaltchew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. // *Godishnik na Sofiyskia universitet, IFF*, 1910/1911, t. I.

Hessen, S. 1910, Michaltchew, Dimitri. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. // *Kantstudien*, Bd. XV.

Пиев, А. 1941, Ima li filofska misal u nas? // *Literaturen glas*, № 513.

Lask, E. 2002, Fichtes Idealismus und die Geschichte. Kleine Schriften (Rezension zu: D. Michaltschew. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus), Jena.

Lossky, N. 1913, The Transformation of the Concept of Consciousness in Modern Epistemology and Its Bearing on Logic. // *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. 1 (Logic), London.

Lossky, N. 1968, Vospominania, München.

Michaltchew, D. 1994, Dialektika i sofistika, Sofia: UI „Sv. Kl. Ohridski“.

Milkov, N. 2000, G. E. Moore and D. Michaltschew: The Data of Human Knowledge. // *Световност, демокрация, малки народи*, София.

Mur, Dzh. E. 1991, Retsenzia za „Filosofski studii“ na Dimitar Mihalchev. // *Filosofski pregled*, № 1.

Nedyalkov, A. 1909, Dimitar Mihalchev: Filosofski studii. // *Demokraticheski pregled*, t. I.

Rehmke, J. 1909, Vorwort zu: Michaltchew, D. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus, Leipzig.

Vasilev, G. 1911, Otziv za: Dimitar Mihalchev. Filosofski izsledvania. Prinosi kam kritikata na modernia psihologizam. //Savremenna misal, № 4.

Wernecke, H. 1909, Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Von Dimitri Michaltschew. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig. //Psychische Studien, April.

Yakovenko, B. 1910a, Obzor nemetskoj filosofii za poslednie gody. //Logos, kn. 1.

Yakovenko, B. 1910b, Dimitri. Michaltschew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //Вопросы философии и психологии, kn. 101.

Yakovenko, B. 1910/1911, Chto takoe filosofia? Vvedenie v transtsendentalizm. //Logos, kn. 2–3.

Литература

Василев, Г. 1911, Отзив за: Димитър Михалчев. Философски изследвания. Приноси към критиката на модерния психологизъм. //Съвременна мисъл, № 4.

Георгов, И. 1913, Dimitri Michaltschew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //Годишник на Софийския университет, ИФФ, 1910/1911, т. I.

Илиев, А. 1941, Има ли философска мисъл у нас? //Литературен глас, № 513.

Лосский, Н. 1968, Воспоминания, München.

Михалчев, Д. 1994, Диалектика и софистика, София: УИ „Св. Кл. Охридски“.

Мур, Дж. Е. 1991, Рецензия за „Философски студии“ на Димитър Михалчев. //Философски преглед, № 1.

Недялков, А. 1909, Димитър Михалчев: Философски студии. //Демократически преглед, т. I.

Франк, С. 1915, Предмет знания, Санкт Петербург.

Яковенко, Б. 1910a, Обзор немецкой философии за последние годы. //Логос, kn. 1.

Яковенко, Б. 1910b, Dimitri. Michaltschew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //Вопросы философии и психологии, kn. 101.

Яковенко, Б. 1910/1911, Что такое философия? Введение в трансцендентализм. //Логос, kn. 2–3.

C. D. P. 1909, Michaltschew, Dimitri. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //Literarisches Zentralblatt, № 47.

Ewald, O. 1910, German Philosophy in 1909. //The Philosophical Review, № 5.

Fite, W. 1910, D. Michaltschew. Psychologische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //The Philosophical Review, vol. 19.

Hessen, S. 1910, Michaltschew, Dimitri. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig, 1909. //Kantstudien, Bd. XV.

Lask, E. 2002, Fichtes Idealismus und die Geschichte. Kleine Schriften (Rezension zu: D. Michaltschew. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus), Jena.

Lossky, N. 1913, The Transformation of the Concept of Consciousness in Modern Epistemology and Its Bearing on Logic. // *The Encyclopedia of Philosophy*, vol. 1 (Logic), London.

Milkov, N. 2000, G. E. Moore and D. Michaltschew: The Data of Human Knowledge. // *Световност, демокрация, малки народи*, София.

Rehmke, J. 1909, Vorwort zu: Michaltchew, D. Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus, Leipzig.

Wernecke, H. 1909, Philosophische Studien. Beiträge zur Kritik des modernen Psychologismus. Von Dimitri Michaltschew. Mit einem Vorwort von Prof. Dr. Johannes Rehmke. Leipzig. // *Psychische Studien*, April.